

"...והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים"

פתיחה

ארבעים ושמונה הדברים שרבותינו אמרו בברייתא שבמסכת אבות, שהתורה נקנית בהם, הם כללים, מידות רוחניות ומוסריות, ואמצעים בדרכי הלימוד, החינוך וההוראה, שהובאו בתמציתיות נפלאה, בהתאם למאמר חז"ל: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" (חולין ס"ג, ע"ב), והם בבחינת "מועט המחזיק את המרובה"; ויש להם הרבה תולדות הנובעות מהם.

האבות והתולדות נוגעים ומתייחסים לתנאים ההכרחיים לקניין התורה בשלמותה ולהוראה טובה: א) ידיעתו המעולה של המורה את החומר שהוא מלמד; ב) אהבת מקצוע ההוראה; ג) אהבת תלמידו. הם מציינים את כל השטחים והעניינים הלימודיים והפדגוגיים-דידקטיים, שמורה הרוצה להצליח בהוראתו חייב ללמוד אותם: שיטות לימוד והוראה; היחסים בין המורה לתלמיד ובין תלמיד לחברו בלימודים; יחס המורה לחברה ועוד. כל אלה עושים את "מ"ח הדברים" למגדלור רוחני לכל תלמיד חכם השואף ללמוד וללמד ולהשיג בהוראתו את כל המטרות החינוכיות, המטריאליות והפורמליות. הם הם המכשירים אותו להביא את תלמידו לדרגת תלמידי חכמים, המנהלים את אורחות חייהם על פי תורתנו הקדושה.

המטרה במאמר זה היא להרחיב את היריעה בכללים ובמעלות שהתורה נקנית בהם: א) הבאת ביאורים ופירושים למ"ח הדברים, שליקטתי והרכבתי מחלק מהספרים הרבים שעל מסכת אבות (למעלה ממאתיים).

ב) הבאת מאמרי חז"ל מהתלמודים ומהמדרשים, ומדיעותיהם של גדולי ישראל בכל הדורות, הנוגעים למ"ח הדברים.

ג) מכיוון ש"אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש" (חגיגה ג', ע"א), השתדלתי להוסיף במאמרי ביאורים-פירושים ומקורות למ"ח הדברים שעלו במחשבתי תוך לימוד והוראת מקרא ותלמוד, ולהבדיל, דידיקטיקה כללית ומיתודות להוראת לימודי הקודש. המדרש (ויקרא רבה, פרשה כ"א) קובע: "בנוהג שבעולם, אלף בני-אדם נכנסים למקרא, יוצא מהן מאה; מאה למשנה, יוצאין מהן עשרה; עשרה לתלמוד, יוצא מהן אחד". מהלשון שהמדרש משתמש בו, "בנוהג שבעולם", משתמע, שהמציאות שהוא מתאר איננה גזירת המקום, אלא תוצאה של שיטות והתנהגויות לא מעולות בדרכי הלימוד וההוראה; ואם רוצים אנו ושואפים להציב בפנינו מטרה, שלא הושגה במשך הדורות: הקניית ידיעת התלמוד לכל אלף הנכנסים למקרא – עלינו לשנן את "מ"ח הדברים" שהתורה נקנית בהם, עם כל המשתמע מהם, ולנהוג על-פי המסקנות המעשיות שהם מחייבים אותנו. בדרך כזו נזכה ל"יוכל בניך למודי הי' רוב שלום בניך".

"גדולה תורה יותר מן הכהונה¹, ומן המלכות², שהמלכות נקנית בשלושים מעלות³ והכהונה בעשרים וארבע⁴, והתורה נקנית⁵ בארבעים ושמונה דברים⁶:

א. בתלמוד; ב. בשמיעת האוזן; ג. בעריכת שפתיים; ד. בבית הלל; ה. בשכלות הלל; ו. באימה; ז. ביראה; ח. בענוה; ט. בשמחה; י. בשימוש חכמים; יא. בדקדוק חברים; יב. ובפלפול התלמידים; יג. בישוב; יד. במקרא; טו. במשנה; טז. במיעוט שנה; יז. במיעוט שיחה; יח. במיעוט תענוג; יט. במיעוט שחוק; כ. במיעוט דרך ארץ; כא. בארץ אפים; כב. בלב טוב; כג. באמונת חכמים; כד. ובקבלת היסורין; כה. המכיר את מקומו; כו. והשמח בחלקו; כז. והעושה סייג לדבריו; כח. ואינו מחזיק טובה לעצמו; כט. אהוב; ל. אהב את המקום; לא. אהב את הבריות; לב. אהב את התוכחות; לג. אהב את המישרים; לד. מתרחק מן הכבוד; לה. ולא מגיס לבו בתלמודו; לו. ואינו שמח בהוראה; לז. נושא בעול עם חברו; לח. מכריעו לכף זכות; לט. מעמידו על האמת; מ. מעמידו על השלום; מא. מתישב לבו בתלמודו; מב. שואל ומשיב; מג. שומע ומוסיף; מד. הלומד על מנת ללמד; מה. והלומד על מנת לעשות; מו. המחכים את רבו; מז. והמכוון את שמועתו; מח. והאומר דבר בשם אומרו. הא למדת, שכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם, שנאמר: 'ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי'."

(מסכת אבות פרק ו' משנה ה')

א. "בתלמוד"

(1) תנאי ראשון בלימוד המביא לקניין התורה הוא "תלמוד", היינו: התמסרות מוחלטת של הרב ושל התלמיד ושל כלל ישראל בלימוד התורה מכל אדם¹, לשננה מתוך שקידה והתמדה, גם כאשר עדיין אין מבינים היטב את הדברים הנלמדים.

"אמר רבא: ליגמר אינש והדר ליסבר"². מפרש רש"י: "ילמד אדם מרבו עד שתהא גירסת התלמוד ופירושו שגורה לו בפיו, ואחר כך יהגה, יעיין בתלמודו לדמות מילתא למילתא [דבר לדבר] להקשות ולתרץ. ובראשונה לא יעשה כן, שמא ייבטל, והרב לא יימצא לו כל שעה [ועוד]: לאחר ששנה הרבה הוא מתיישב בתלמודו ומתרץ לעצמו דבר הקשה".

"אמר רבא: לעולם ילמד אדם, ואף על פי ששוכח ואע"פ שאינו יודע מה שהוא אומר

1. שניתנה לזרעו של אהרן.
 2. שניתנה לזרעו של דוד.
 3. שלושים זכויות יש למלכות מפאת מעלת השררה. סנהדרין י"ח, ע"א; ברייתא משנת כלה, מעלות המלכות נדרשות מפסוקים בשמואל א', ח'.
 4. והם: קדושה, טהרה וכו', חיד"א בשם ס' ישן נושן, ויש מפרשים: עשרים וארבע מתנות כהונה המפורטות בספר במדבר י"ח.
 5. לכל בן ישראל.
 6. אמצעים ומידות רוחניות וסגולות נפשיות.
1. "איזהו חכם? – הלומד מכל אדם" (אבות ד', א).
 2. שבת ס"ג, ע"א; עבודה זרה י"ט, ע"א. במלכות ובכהונה קרא לקנייניהם בשם "מעלות", כי הדברים שנמנו בהן הם זכויות חיצוניות, והזוכים בהן לא השיגו אותן על-ידי מאמץ או השתדלות מיוחדת, אלא קיבלום מאחרים בתוקף מעמדם, כנגד זה, הדברים שהתורה "נקנית" בהם מושגים רק על-ידי חינוך עצמי, השתדלות ויגיעה רבה, "והתקן עצמן ללמוד תורה, שאינה ירושה לך" (אבות ב', טז).

שנאמר: 'גרסה נפשי לתאבה'³ גרסה – נאמר ולא טחנה'⁴.
 ופירש רש"י: "שלא היה טוחן הדק, אלא כריחיים של גרוסות המחלקין חיטה לשניים או לארבע לצורך מאכל. כלומר, מרוב תאוותי לתורה הייתי שובר לפי היכולת, אעפ"י שאיני טוחנה הדק להיכנס בעומקה".
 (2) **בלימוד תלמוד בלי הגבלה** של זמן. למדנו במשנה הקודמת⁵, שעל האדם להקדיש חמש שנים למקרא וחמש שנים למשנה. עשויים אנו לחשוב שגם לתלמוד, שבלימודו מתחילים בגיל חמש-עשרה, יקדיש חמש שנים בלבד, לכן באה הברייתא ואומרת, שלימוד הגמרא אין לו תקופת זמן מוגבלת, אלא ילמד כל ימיו.
 (3) **"בתלמוד" – היינו בלימוד תורה בצורה הרגילה מתוך ספר בעזרת מורה**. אף שהתורה שבעל-פה כבר נרשמה בכתב, היא נכתבה בקיצור, וידיעתה והבנתה טעונות הנחיות והוראות של מורה. הרבה יסתייע התלמיד מן הרב גם בנענוע ידיו ועיניו וחיתוך המלות ובפסיקת העניינים, נוסף על יישוב הטעויות הנמצאות ברוב הספרים, שהרב מכיר אותן ומתקן לתלמיד. לכן אמרו חז"ל: "מפי סופרים ולא מפי ספרים"⁶.
 (4) **יש גורסים: "בלימוד", שהתורה נקנית על-ידי הרגל**, כמו שנאמר "פְּרָה לְמִדּוּ מִדְּבָרִים"⁷, כלומר, שיהיה רגיל לשנות ולחזור על תלמודו עד שיהא שגור בפיו. כדאמרינן: "תני מיניה ארבעין זמינין"⁸, ו"אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד"⁹. "דבר" זה יש לו קדימה, כי אע"פ שעדיין לא נתן לו ה' אזניים לשמוע ולב לקבל ולירד לסוף דעת רבו, מכל מקום ילמד, כמו שנאמר "לגריס אינש, והדר לסבר, ואע"ג דלא ידע מאי קאמר". ואל תאמר אחרי שלמדת פעם ראשונה ושנייה ולא הבנת: מה טעם בלימודי, כיוון שאיני רואה בו סימן ברכה? שסופך שתדע.

3. תהלים קי"ט, כ.
 4. עבודה זרה י"ט, ע"א. חכמי התלמוד ייחסו ערך גדול לכמות החומר הלימודי והשתדלו בכל האמצעים להרבותו. מתוך כך, ואולי גם בכדי שיתודעו התלמידים אל העניין בכללו טרם המעבר לפרטיו, היו רגילים לעבור תחילה על החומר כמעט ללא ביאורים, ורק אח"כ היו מבארים אותו ומתעמקים בתוכנו. כהא דרב כהנא, שגמר את כל השי"ס בעודו בן י"ח, ולא ידע שאין מקרא יוצא מידי פשוטו (שבת ס"ג, ע"א).
 לימוד מוקדם ושטחי זה היו לפעמים מטילים על התלמידים (עבודת בית, כדי לחסוך זמן: "אמר ליה רב משרשיא לבריה: כי בעיתו מיעל ומיגמרי קמי רבייכו, גרסי מתניתא ועלו קמי רב וכו"י" (הוריות י"ב, ע"א). רש"י: "גרסי מתניתא מעיקרא כי היכי דתהוי מרגלא מילתא בפומיכו ותהוון ידעין למשאל ליה". אחר ה"גמירה" היו ניגשים אל ה"סבירה" מתוך השתתפותם הערה של התלמידים שהיו מתווכחים זה עם זה בהלכה, וקראו לזה "פלפול התלמידים" (ראה להלן, ב"בינת הלב" וב"פלפול התלמידים").
 הגר"א: "לכמות הלימוד יש ערך גדול. צריך אדם בימי נעוריו, שהוא זמן הקציר, לאגור ולאסוף, היינו ללמוד תורה הרבה, ואחר כך בקיץ שהוא סוף ימיו – לטחון אותן ולהבין דבר על בוריו. וזהו: "אם אין תורה אין קמח" – אם לא יהיה בידו תורה הרבה, לא יהיה לו ממה לטחון. "הון עשיר קרית עוזו" (משלי י', טו) – אלה תלמידי חכמים שלמדו הרבה, וכאשר קשה להם ממקום זה, מתרצים ממקום אחר; "ומחתת דלים רישם" (שם) – כלומר, ומה שהדלים אינם יודעים וקשה להם להבין והוא מפני "רישם", שאינם יודעים הרבה" (ש"י טשרנא, סוגיות בחינוך ובהוראה, עמ' 86).
 5. אבות ה', כא.
 6. ראה ספר הכוזרי, מאמר שני, ע"ב.
 7. ירמיה ב', כד.
 8. כתובות נ', ע"א.
 9. חגיגה ט', ע"ב.

ב. "בשמיעת האוזן"¹

"הט אזנך ושמע דברי חכמים"².

(1) ישמיע לאוזניו מה שהוא לומד ולא ילמד בלחש. "ברוריה, אשת ר' מאיר, מצאה תלמיד אחד שלמד בלחש. נזפה בו ואמרה: לא כך כתוב: 'ערוכה בכל ושמורה'³ אם ערוכה במאתים וארבעים ושמונה אברים שלך – משתמרת, ואם לאו – אינה משתמרת"⁴.

"תלמיד אחד היה לרבי אליעזר או לרבי אליעזר בן-יעקב, שהיה שונה בלחש. לאחר שלש שנים שכח תלמודו"⁵.

"אמר לו שמואל לרב יהודה: 'שיננא! פתח פיק – קרא! פתח פיק – שנה! כדי שיתקיים בך הלימוד'"⁶.

(2) משמיע דברי התורה באופן תקין ובקול שנעים לשמעו. "בשעה שדברי תורה יוצאים מפי בעליהם כתקונם הם ערבים לשומעיהם, ובשעה שהם יוצאים ממסמסים [=מגומגמים] הם מרים לשומעיהם"⁷. "אמר ר' שפטיה אמר ר' יוחנן⁸: כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם'"⁹.

"אמר ר' שמעון בן-לקיש: כל מי שהוא מוציא דברי תורה ואינם ערבים על שומעיהם... נוח לו שלא אמרם"¹⁰.

(3) "בשמיעת האוזן" – מטה אזניו לשמוע כל דברי רבותיו, ויחשוש שאם לא יקשיב לדבריו אפילו רגע אחד – אפשר כי באותו רגע נאבדה ממנו שמועה חשובה מאוד, ולפעמים אם אינו שומע דיבור אחד או תיבה אחת אינו מבין את כל העניין. "ולא אמר בשמיעה סתם, הרי, ידוע שהאוזן הוא כלי לחוש השמע! כי הזהירו ללמוד מפי רב לאזנו. אף על פי שעדיין לא זכה להיות לו לב שומע (שמיעה שכלית) מבין, לא ימנע

1. "בשמיעת האוזן ובעריכת שפתיים", הם אמצעים להגיע לקניין התורה.

2. משלי כ"ב, יז.

3. שמואל ב' כ"ג, ה.

4. עירובין נ"ד, ע"א. מכאן עולה, כי נוסף על הקריאה שבקול צריך להפעיל בלימוד את כל הגוף – בחינת "כל עצמותי תאמרנה". מאמר זה מסביר את המנהג או ההרגל להתנועע בשעת הלימוד.

5. שם.

6. שם. אנו לומדים, שגם חכם גדול צריך ללמוד בקול. והרמב"ם, בהסתמכו על מאמרים אלה, קובע הלכה פסוקה: "כל המשמיע קולו בשעת תלמודו, תלמודו מתקיים בידו; אבל הקורא בלחש, במהרה הוא שוכח" (משנה תורה, הלכות ת"ת, ג', יב).

7. ירושלמי סנהדרין פ"י, ה"א.

8. מגילה ל"ב, ע"א.

9. יחזקאל כ', כה.

10. שמות רבה מ"א.

11. קריאה ערבה, מדויקת ומוטעמת מסייעת לתלמידים במידה רבה לסלק קשיים לשוניים ולהבין את העניין הנדון בכללותו, ומאפשרת להם לקחת חלק בבירור המשותף שמתפתח אחרי הקריאה. "דברי חכמים בנחת נשמעים" (קהלת ט', יז) – בנחת, ולא בצעקה; המורה חייב להשתדל שבכיתתו ישררו שקט ואווירה נעימה. המורה והתלמידים לא ידברו בקול רם, ולא ייכנסו זה לדברי זה. המורה עצמו גם יקפיד, שלא ידבר בקול צורם, צעקני ובקצב מהיר; וישתדל לשוות לקולו נימת נעימות, נימוסיות וגיוון. עליו להימנע, כמובן, מלדבר בקול שקט מדי, מונוטוני ומשעמם.

מבית המדרש, רק שיטה אזנו לשמוע, כי סופו שיבין².
על ר' יהושע בן חנניה מסופר: "שהיתה אמו מוליכה עריסתו לבית הכנסת, בשביל שיתדבקו אזניו בדברי תורה"¹³.

ג. "בעריכת שפתיים"

(1) אמצעי חשוב נוסף לקניין התורה הוא שהלומד יערוך בצורה מסודרת ועניינית את הדבר הנלמד ויבטאו בשפתיו באופן ברור בלי גמגום¹. "אמר ליה שמואל לרב יהודה: שיננא! פתח פמך קרי [=בתנ"ך], פתח פמך תני [=במשנה] — כי היכי דתתקיים בך ותוריד חי, שנאמר 'כי חיים הם למוצאיהם'², אל תקרי למוצאייהם, אלא למוצאייהם בפה"³.

"אמר ר' אמי: מאי דכתיב, 'כי נעים כי תשמרם בבטנך יכינו יחדו על שפתיך'⁴? — אימתי דברי תורה נעימים? בזמן שתשמרם בבטנך, ואימתי תשמרם בבטנך? בזמן שיכוננו יחדיו על שפתיך"⁵.

"ואמרו: ערוכה בכל ושמורה"⁶. אם ערוכה ברמ"ח אברים שמורה, ואם לאו אינה שמורה"⁷.

"...וידבר אלקים את כל הדברים האלה לאמרי⁸ — למדתך התורה שאם תהיה בן תורה לא תהא רותך גסה לומר דבר לפני הצבור, עד שתפשוט אותו בינך ובין עצמך שתיים שלש פעמים"⁹.

בסוף השיעור צריך החומר, על ביטוי המילולי, להיות מסודר היטב בלב התלמיד, עד שיוכל לספרו או להשיב על שאלות הנוגעות לתוכנו, בלי גמגום ופקפוק.

"ר' עקיבא אומר: חייב אדם לשנות לתלמידו עד שתהא סדורה בפיו¹⁰, שנאמר: 'שימה בפיהם'¹¹; 'ושננתם לבניך'¹² — שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאל לך אדם דבר, אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמוך לו מיד"¹³.

12. "לחם שמים".

13. ירושלמי, יבמות פ"א, ה"ז.

1. "לימוד התורה אין ראוי שיהיה במחשבה בלבד, רק בדיבור. כאשר יוצא הדיבור מן הפה, מקבל כח הזוכר את הדבור, ונרשם בכח הזוכר" (מהר"ל, "נתיב התורה" פ"ד).

— "נחוצו מאוד שיתלווה ללימוד התורה מתן ביטוי נכון, מדויק ומדוקדק והגיוני של החומר הנלמד. עריכת שפתיים זו — אבן בוחן היא לרמת המחשבה, ובנוסף לכך גם אמצעי לשינון ולהטבעת ההגיונות בזכרון. כל דבר שאין אנו יודעים לנסחו בצלילות נהירה ובהירה, גם לא ירדנו לעומק עניינו בצלילות הנדרשת. חזרה שבעל-פה היא שמלבנת וחורת בזכרונו את פירות הגיונותינו" ("עטרת צבי").

2. משלי ד', כב.

3. עירובין נ"ד, ע"א.

4. משלי כ"ב, יח.

5. עירובין נ"ד, ע"א.

6. שמואל ב' כ"ג, ה.

7. עירובין נ"ד, ע"א.

8. שמות כ', א.

9. תנחומא, יתרו.

10. דברים ל"א, יט.

11. עירובין נ"ד, ע"ב.

12. דברים ו', ז.

13. קידושין ל', ע"א, ספרי פרשת ואתחנן.

במקום אחד ועשירים במקום אחר³, ודבר שאינו מובן במקום אחד נעשה בהיר על-ידי המקום האחר, ולכן אחר הגירסא יוכל להגיע להבנת הדבר הנלמד וגם להבין דבר מתוך דבר.

"אמר ר' תנחום⁴: הסובר [=המבין יפה] תלמודו לא במהרה הוא משכח, מה טעם? שנאמר: 'פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך'⁵ [=הדברים כשהם ברורים חשובים כאילו ראית אותם בעיניים]:

"ראשית חכמה – קנה חכמה, ובכל קנייך קנה בינה"⁶.

עיקר הבינה היא בלב, כאמרם: 'לב מבין', וכתוב: 'והגות לבי תבונות'^{6א}.

(2) **צריכים ללמוד וללמד באופן שהחומר יובן בקלות וייקלט בלב**, היינו מהקל אל הקשה; מן המוחש אל המופשט ומהמעט אל המרובה. בכמה מקומות חוזר התלמוד על הכלל היסודי: "תפסת מרובה – לא תפסת, תפסת מועט – תפסת"⁷. ואמר רב הונא: "מאי דכתיב 'הון מהבל ימעט וקובץ על יד ירבה'⁸? אם עושה אדם תורתו חבילות חבילות – מתמעט, ואם קובץ על-ידי – ירבה"⁹. אמנם מצינו שם דברי רבה: "ידעי רבנן להא מילתא ועברי עלה" (מתוך הכלל של "ספי ליה כתורא"), אבל רב נחמן בר יצחק מעיד: "אנא עבדת ואיקיים בידאי".

במדרש שיר השירים הטעימו את השיעור של שתי הלכות בבת-אחת: "מה מים יורדים טפין טפין ונעשים נחלים, כך דברי תורה אדם לומד ב' הלכות היום ובי הלכות למחר עד שנעשה כנחל נובע"¹⁰.

ה. "בשכלות הלב"¹

(1) **ישכיל בלימודו לרדת לעומקם של הדברים ולהבינם היטב**. "...והלויים מבינים את העם לתורה, והעם על עמדם, ויקראו בספר בתורת האלוקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא"². מכאן, שהלויים לא חזרו על התורה חזרה מילולית גרידא, אלא השתדלו

3. ברכות ס"א, ע"א.

4. ירושלמי ברכות פ"ה, ה"א.

5. דברים ד', ט.

6. משלי ד', ז.

6א. תהלים מ"ט, ד.

7. ראש השנה ד', ע"ב ועוד.

8. משלי י"ג, יא.

9. עירובין נ"ד, ע"ב.

10. מדרש שיר השירים. לעתים לא רחוקות הסיבה הגורמת לאדם לפרוש מן התורה והדרך הטובה, היא – שרוצה "לקפוץ בפעם אחת למדרגה עליונה". צריכים להמתין בסבלנות ולהסתפק בעלייה איטית ממדרגה למדרגה, ובלבד שיעלה תמיד, כי "אם אין האדם משתדל לעלות תמיד מעלה מעלה, על כרחו ירד מטה מטה" (הגר"א).

הרב לא ידרוש מתלמידיו יותר מהאפשר. "אינו אומר אלא מה שנצרך לרפואתו. וכמו שבאומנות צריך ללמד אומנות קלה כן בתורה יבקש לו לימוד קל, שלא יהיה יותר מיכולתו ויקוץ בה; וכשם שהאמנות צריכה להיות נקיה, כן צריך הלימוד להיות בלי פנייה" (שי"י טשרנא, שם, עמ' 83, 86). רבי יעקב עמדין (יעב"ץ) מסביר את המושג "שכלות" במובן של "הסתכלות", כמו "הסתכל בשלושה דברים", שפירושו: מבט רוחני (ספר "לחם שמים").

בספרים שונים חסר "בשכלות הלב", אוהב את הצדקות; ובמקומם נמצא עניינים אחרים כגון: במיעוט סחורה ואינו רודף אחר הכבוד בטהרה. לפי הנוסח שבידם קבעו המפרשים את מניין הדברים. יש גורסים: ב"כוונת הלב" ונחשב לדבר אחד עם "שכלות הלב" ההבדל ביניהם דק וקטן.

2. נחמיה ח', ז-ח.

ז. "ביראה"

(1) **שתהא יראת שמים בלבו**. "ראשית חכמה יראת ה'".¹ "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו – חכמתו מתקיימת".² "אם אין יראה אין חכמה".³

"אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: מהו שנאמר: 'למה זה מחיר ביד כסיל, לקנות חכמה ולב אין' – אוי להם לתלמידי חכמים, שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים".⁵

"אמר ר' הושעיא: כל מי שהוא יודע ואין בידו יראת חטא – אין בידו כלום, כל נגר שאין בידו ארגליא שלו [=כלי אומנתו] – אינו נגר. למה? – שקפלויות של תורה [=גולות הכותרות של התורה; כלומר התכלית העליונה] ביראת חטא, שנאמר:⁶ 'יראת ה' היא אוצרו'.⁷

(2) **לומד תורה לשם שמים**, הלומד לשמה עושה זאת בחשק, בהתמדה ובעמקות יתרה וזוכה לקניין התורה.

"כל תלמיד חכם המלמד תורה ברבים לישראל לשם שמים ואינו נושא פנים לעשיר ולעני, אלא מקרא הוא מקריא את כולם כאחת, ומשנה הוא שונה את כולם כאחת, מתוך כך הקב"ה מרחם עליו ונותן בו חכמה ודיעה, בינה והשכל, ונותן לו חלק עם הצדיקים אברהם יצחק ויעקב".⁸

"אמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות, אפילו שלא לשמן, שמתוך שלא לשמן בא לשמן".⁹

ח. "בענוה"

"הווי שפל רוח".² "תועבת ה' כל גבה לבי".³

1. תהלים קי"א, י.
2. אבות ג', ט.
3. שם שם יז.
4. משלי י"ז, טז.
5. יומא ע"ב, ע"ב.
6. ישעיה ל"ג, ו.
7. שמות רבה מ'.
8. תנא דבי אליהו רבה, פרק י"ג.

9. פסחים נ', ע"ב ועוד. ר' חיים מוולוז'ין, תלמיד הגר"א, הסביר: "אמר 'לעולם', רצונם לומר בקביעות, תמיד, יומם ולילה ואף אם לפעמים ודאי תיפול במחשבתו איזו פניה לשם גאוה וכבוד וכיוצא בזה – עם כל זה אל ישים לב לפרוש או להתרפות ממנה בעבור זה... כיוון שעסק בתורת ה' בתמידות, בלתי ספק שהיתה כוונתו פעמים רבות גם לשמה, כמו שהבטיחו חז"ל: 'שמתוך שלא לשמה בא לשמה' (שי"י טשרנא, שם, עמ' 92-93), "אם תראה איש מפולפל ואין בו יראת ה' אל תתן את בנך ללמוד לפניו" (ספר חסידים, סימן תתי"א).

יש הלומדים תורה לא מפני שהי ציווה ללמוד תורה, אלא מפני שאוהבים את החכמה הצפונה בה ומעריכים אותה בערך שאר החכמות (מקצועות הלימוד). אנשים אלה אינם זוכים לקנות את התורה בשלמותה ובטהרתה (ע"פ הפירוש "ברוך שאמר").

1. הלומד תורה מתוך **אימה ויראה** בפני נותן התורה ומלמדה – ימצא קונה את הרמה והמורמה שבמידות – את הענוה. אותה הענוה, שבנתיבות החלכה והמעשה היא המגן והיא המסתור הנאמן מכל בפני סטיה פוקה ושגיון שוא (יעטרת צבי").

2. תענית ז', ע"א, עיין שם.
3. פסחים ס"ו, ע"ב.

(3) **דרכי הטלת משמעת בבית המדרש**¹¹. "תחת גערה במבין מהכות כסיל מאה"^{11א} – נזיפה קלה עשויה להשפיע יותר ממאה מכות.

"אמר רב יהודה אמר רב: מאי דכתיב 'אל תגעו במשיחי'¹²? אלו תינוקות של בית רבן"¹³. והריא"ף ב"עין יעקב" מפרש: "הזהרו שלא תגעו ביד תינוקות של בית רבן, כי להיותם קטנים אפילו נגיעה בעלמא קשה להם. ורי יהודה הוא שיעץ לרב שמואל בר שילת, מופת המורים של אותה תקופה: "כי מחית לינוקא לא תימחי אלא בערקתא דמסאנא"¹⁴ [=כשאתה מכה תינוק אל תכהו אלא ברצועת הנעל] (רש"י: "מכה קלה שלא יזקק"). "דקארי – קארי, ודלא קארי – ליהוי צוותא לחבריה" (רש"י: "אינך זקוק ליסרו יותר מדי, ולא לסלקו מלפניך, אלא ישב עם האחרים בצוותא, וסופו לתת לבי"). "פנים של אימה למקרא [=הטלת משמעת על הילדים הקטנים הלומדים מקרא], פנים בינוניות למשנה [=שהרי יש כבר דעת בלומדי משנה], פנים מסבירות לשהה סדרים [=לגמרא; כי התלמידים כבר מבוגרים], פנים שוחקות לאגדה [=טיבו של לימוד זה דורש רוח טובה]"¹⁵.

אין – לפי חז"ל – לענוש את התלמיד בעידנא דריתחא ואין לדחותו דיחוי גמור, אלא גם כשסרח, יותר משצריכים לדחותו צריכים לקרבו. זה הכלל: "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת, לא כאלישע שדחפו לגחזי בשתי ידיו"¹⁶. גם בשעה שעונשים את התלמיד, צריכים להזהר בכבודו ולזכור ד"מלכותיהו אחורי אודנייהו קאי"¹⁷. (רש"י: "עתידין לגדל ויתגדל אימתן וינקמו ממך"). "אל יראה אדם לתינוק באזנו [=איים עליו בעונש], אלא מלקהו מיד. או ישתוק ולא יאמר לו כלום"¹⁸.

בנערים גדולים דרשו חז"ל זהירות רבה, ואסור אפילו על האב להכות את בנו משום "לפני עור לא תתן מכשול" – "דכיון דגדול הוא, שמא מבעט באביו והריהו מכשילו"¹⁹.

11. אשרי המורה שקסמו האישי, סמכותו המוסרית הגדולה והוראתו המעניינת פוטרים אותו מאחוז אמצעי ענישה, כי תלמידיו מציינים לו מתוך מסירות ואהבה. אבל לא כל מורה מחונן במעלות אלה, ולכן מן ההכרח הוא להעניש לעתים את התלמידים, ורבותינו דנו בנושא זה, – מתי ואיך להעניש.

11א. משלי י"ז, י.

12. דברי הימים א' ט"ז, כב.

13. שבת קי"ט, ע"ב.

14. בבא בתרא ק"א, ע"ב.

15. מסכת סופרים, פרק ט"ז. כל ענין החינוך וההוראה מיוסד על שני רגשות: היראה והאהבה. רצויה היא רק האהבה, אלא שהיראה קודמת לה בהכרח: "יראה היא בעל כרחו, מכרחו להפוך טבעי ומצערותו; ואהבה מולכו לטבעו ומעגנתו". "הדברים נגמרים יותר בטוב על-ידי האהבה מעל-ידי היראה, וצורך הנהגת היראה הוא הכנה לגמר הדברים באהבה". "כשירגישו בתלמיד שהגיע למדרגת האהבה, אז נסלק מעליו היראה והפחד, אבל כל זמן שלא הגיע עדיין לענין האהבה, אין אנו בטוחים בו כלל" (ר' מנשיה מאליה, מתלמידי הגר"א, טשרני, שם 110).

16. סוטה מ"ז, ע"א.

17. פסחים ק"ג, ע"א.

18. שמחות פרק ב'.

19. מועד קטן י"ז, ע"א. והרמב"ם פוסק: "מכה אותן המלמד, כדי להטיל עליהם אימה, ואינו מכה אותם מכת אויב מכת אכזרי. לפיכך לא יכה אותם בשוטים ולא במקלות אלא ברצועה קטנה" (הלכות ת"ת פ"ב, ב'). השו"ע משמיט בבא ראשונה ואינו גורס "מכה אותן המלמד", אלא מתחיל: "לא יכה אותם". וכתב הרמב"ם בפירושו על "לפום צערא אגרא" (אבות ה', כ): "שלא יתקיים מן החכמה אלא מה שתלמד בטורח ועמל ויראה מן המלמד כמו שאמר חז"ל בפירוש מאמרו של קהלת: "אף חכמתי עמדה לי [קהלת ב', ט] – תורה וחכמה שלמדתי באף [שחרה בי אפו של מלמדי] עמדה לי [להשכילני דעת ונשארתי בזכרוני ונתקיימה בי]. ומפני זה ציוו להטיל אימה על התלמידים ואמרו: 'זרוק מורא [ני"א: מורה] בתלמידים'".

(1) יהא הלומד תורה עניו ושפל רוח, שעל ידי כך לא יבוש מללמוד מכל אדם אפילו מקטן ממנו. "ולא הביישן למד, ולא הקפדן מלמד"⁴. "בן זומא אומר: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנאמר: 'מכל מלמדי השכלתי'⁵. ואפילו רב מתלמידו כדאיתא פ"ק במנחות באבימי⁶.

"...ומה מים אין אדם גדול מתבייש לומר לקטן השקני מים, כך דברי תורה – אין הגדול מתבייש לומר לקטן: למדני פרק אחד, פסוק אחד, ואפילו אות אחת"⁷. אמרו חז"ל: "למה נמשלו דברי תורה למים? לומר לך: מה מים מניחין מקום גבוה והולכים למקום נמוך, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה"⁸. "כל המתיהר אם חכם הוא חכמתו מסתלקת"⁹. "אמר ר' יוחנן – 'אין דברי תורה מתקיימים אלא במי שמשים עצמו כמי שאינו'¹⁰, שנאמר: 'והחכמה מאין תמצא'¹¹.

"שלשה דברים שקולים זה כזה: חכמה, יראה, ענוה"¹². "אמר ר' יהושע בן לוי: ענוה גדולה מכלן, שנאמר: 'רוח ה' אלקים עלי יען משח ה' אותו לבשר ענוים'¹³ – 'חסידים' לא נאמר אלא 'ענוים', הא למדת שענוה גדולה מכלן"¹⁴.

(2) הענוה סיבה ראשונה ללימוד תורה והלכה ולכל המידות הטובות¹⁵. כל המעלות שהיו למשה לא היו סיבה לתורתו, אלא הענוה. ואמרו בפרק "האיש מקדש"¹⁶, "סימן לגסות הרוח – עניות", ומפרש שם "עניות של תורה", ומזה נלמד ההפך, כי סימן לענוה היא התורה¹⁷. "אם דומה הרב למלאך ה' צבאות, יבקשו תורה מפיהו; ואם לאו אל

4. אבות ב', ה.

5. תהלים קי"ט, צט.

6. מנחות, ז', ע"א.

7. שיר השירים רבה. ר' חיים מוולוז'ין: "תועבת ה' כל גבה לבי" – אף אם לא תיראה ההתנשאות לעיני בני אדם רק במחשבת הלב לבד בעיני עצמו – היא תועבה ממש לפניו יתברך; כי ידוע שהיא השורש לכל המידות הרעות, ולכן הפליגו בה חז"ל מאוד, עד שאמרו שכל המתיהר כאילו בנה במה, וכאילו עובד עכו"ם וכופר בעיקר, וכאילו בא על כל העריות, ושכינה מיללת עליו" (ש"י טשרנא, שם, עמ' 92).

8. שיר השירים רבה.

9. פסחים ס"ו, ע"ב.

10. סוטה כ"א, ע"ב.

11. איוב כ"ח, יב.

12. דרך ארץ זוטא ז'.

13. ישעיה ס"א, א.

14. עבודה זרה כ', ע"ב.

15. עצם משמעה של הענוה הוא שפלות וסבלנות (רש"י במדבר י"ב, יג), ומהותה: ויתור לאחרים והימנעות מכעס כאשר פוגעים בכבודו; "ששומעים חרפתם ואינם משיבים, עליהם נאמר 'ואוהביו כצאת השמש בגבורתו'" (שבת פ"ח, ע"ב). הברייתא מביאה את מידת הענוה בראש מכלול המידות הטובות אחריה כי הוא יסוד המידות הנעלות האחרות. האיש העניו "מכיר את מקומו" בין האנשים האחרים, ורק הוא מסוגל להיות "נושא בעול עם חבריו", רודף שלום ומכריעו לכף זכות.

העניו, בדרך כלל, ממעט בתענוג, אינו מחזיק טובה לעצמו ושמוח בחלקו. הוא מקבל עליו עול מלכות שמים ומורא רבו ("ביאימה ובריאה"), משמש תלמידי חכמים, אוהב את המישרים, אינו מגיס לבו בתלמודו ואינו שמח בהוראה. העניו ממעט בדרך ארץ, מתרחק מן הכבוד והשררה, ואינו מתרפס בפני אחרים. העניו מכבד את הבריות ואהוב עליהם, אינו נדחק בין אנשים, לכן הוא ממעט בשיחה... לעניו לב טוב ומסוגל להיות ארך אפים. הוא ממעט בשחוק ומקבל הייסוריך באהבה.

16. קידושין מ"ט, ע"ב.

17. המהר"ל.

יבקשו תורה מפיהו¹⁸. "אמר רב אבא אמר שמואל: שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל. הללו אומרים: הלכה כמותנו, והללו אומרים: הלכה כמותנו; יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלקים חיים הם, והלכה כבית הלל. וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלקים חיים, מפני מה זכו בית הלל לקבוע [שיקבעו] הלכה כמותם? מפני שנוחים ועלובים היו, ושונים דבריהם ודברי בית שמאי; ולא עוד, אלא שמקדימים דברי בית שמאי לדבריהם. ללמדך, שכל המשפיל עצמו הקדוש ברוך הוא מגביהו, וכל המגביה עצמו הקדוש ברוך הוא משפילו; כל המחזר על הגדולה – גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה – גדולה מחזרת אחריו; וכל הדוחק את השעה (ומשתדל להקדים את גדולתו לפני זמנה) שעה דוחקתו [=מזלו דוחקו], וכל הנדחה מפני השעה – שעה עומדת לו [=לגדלו]¹⁹.

"לעולם יהא אדם ענותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי"²⁰.

"אמר רבא: מותר לו לאדם להודיע עצמו [=את שבחו] במקום שאין יודעים אותו, שנאמר: 'ועבדך ירא את ה' מנערי'²¹. ואמר רבא: מותר לו לתלמיד חכם לומר: 'יתלמיד חכם אני והקדימו דיני תחלה'²². ואמרו: 'מפני מה נענש שאל מפני שמחל על כבודו'²³.

ט. "בשמחה"¹

(1) השמחה מרחבת הלב מחדדת השכל ומתפקח הזיכרון. "כי הלומד בשמחה – בשעה אחת ילמוד יותר הרבה ממה שילמוד בכמה שעות בעצבות"², ואם אינו לומד בשמחה והתורה היא למעמסה עליו, סוף סוף יפרוש מן הלימוד. 'מאור עינים ישמח לבי' – אלו דברי תורה שמאירים עיניו של אדם ומשמחים את לבו⁴, כמו שנאמר: 'פקודי ה' ישירים משמחי לבי'⁵. "שש אנכי על אמרתך..."⁶.

"וישבחתי אני את השמחה"⁷ – זו שמחה של מצוה, 'ולשמחה מה זו עושה'⁸ – זו שמחה שאינה של מצוה; ללמדך, שאין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא

18. חגיגה ט"ו, ע"ב.

19. עירובין י"ג, ע"ב.

20. שבת ל"א, ע"א.

21. מלכים א' י"ח, יב.

22. נדרים ס"ב, ע"א. עיין שם. והרמב"ם פוסק (תי"ת סוף פ"ז): 'יתלמיד חכם שבוהו או חרפו אדם בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו, ואם מחל נענש שזה בזיון התורה'.

23. יומא כ"ב, ע"ב.

1. "צריך שתסתפת אל האימה, היראה והענוה של לומד התורה גם מידת השמחה, שבה הוא יתמלא שמחה ורצון עם כל תוספת דעת בדבר האלוקים. ושמחה זו תהא לבטח שומרת גם על עירנות רוחו ורעונתה, למען תכשר להעפיל במעלה התלול המוליך להכרת האלוקים" ('עטרת צבי').

2. ר' חיים מוולוז'ין, שטאל עמ' 375.

3. משלי ט"ו, ל.

4. מדרש משלי ט"ו.

5. תהלים י"ט, כ.

6. תהלים קי"ט, קסב.

7. קהלת ח', טו.

8. שם ב', ב.

מתוך דבר שמחה של מצוה⁹, שנאמר [באלישע]: 'ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'.'¹⁰

"רבה מקמי דפתח לרבנן [=ללמוד] אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן..."¹¹
(2) הלימוד בניגון מביא לידי שמחה. "אמר רבי שפטיה אמר ר' יוחנן¹²: כל הקורא בלא נעימה [בלי טעמי המקרא] ושונה בלא זמרה, עליו הכתוב אומר: 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים'¹³. 'ר' עקיבא אומר: 'זמר בכל יום זמר בכל יום...'¹⁴. "כל מי שהוא מוציא דברי תורה ואינם ערבים על שומעיהם... נוח לו שלא אמרם"¹⁵.
(3) הלומד ממקום שלבו חפץ – לומד בשמחה. "אמר רב: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ"¹⁶, [=ולא לפי סדר המסכת], שנאמר: 'כי אם בתורת ה' חפצו'¹⁷. רש"י: "לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא מבקש הימנו, שאם ישנה לו מסכת אחרת, אין מתקיימת, לפי שלבו על תאוותו". וזה על יסוד כלל פסיכולוגי: "לא שביק אינש מידי דאית ליה הנאה מיניה, ועביד מידי דלית ליה הנאה מיניה" [=אין אדם עוזב דבר שיש לו הנאה ממנו, ועושה דבר שאין לו הנאה ממנו].

9. שבת ל', ע"ב; פסחים קי"ז, ע"א (ראה רש"י).

10. מלכים ב' ג', טו.

11. פסחים קי"ז, ע"א.

12. מגילה ל"ב, ע"א.

13. יחזקאל כ', כה.

14. סנהדרין צ"ט, ע"ב.

15. מדרש רבה שמות מ"א, ו.

16. עבודה זרה י"ט, ע"א.

17. תהלים א', ב. חז"ל השתמשו באמצעים מרובים ושונים להנעים את הלימוד: **הבדיחה** – שלא יתנמנו (יילדה אשה אחת במצרים ששים רבוא בכרס אחד"י); **המשל** – אל יהי המשל הזה קל בעיניך, שעל-ידי המשל אדם יכול לעמוד בדברי תורה (שיר השירים רבה). ר' יוחנן מעיד על ר' מאיר, שהיו לו שלוש מאות משלי שועלים, זכרונות היסטוריים, סיפורי מעשיות ודמיונות, וכיוצא באלו, שאנו כוללים אותם במונח "אגדה".

אנו מוצאים ענייני אגדה בסוף פרק או בסוף מסכת. חכמי התלמוד ראו צורך, כנראה, לתת אגדה בשעת עייפות רוחנית, לעודד את התלמידים, ובכדי שישבו לביתם מתוך התרוממות הרוח. "...השמחה מידה גדולה, כי כאשר האדם הוא בשמחה הוא בשלימות ועל-ידי זה מקבל התורה שהיא שלמות האדם וכאשר האדם בצער אז הוא בחסרון, אין מקבל התורה שהיא שלמות האדם... כי לעומק התורה צריך שתהיה דעתו צלולה. וכן אמרו (עירובין ס"ה, ע"א): 'אמר רב נחמן בר יצחק: שמעתא צריכא צלותא כיומא דאסתנאי' [פי' שצריך שיהיה צלול בדעתו כיומא דמנשב בו רוח צפון, שהיום הוא זך וצלול ביותר], ודבר זה אין צריך ראייה, כי כאשר האדם דעתו צלולה לבו פתוח יותר..." (מהר"ל).

★ **ביאור יתר קנייני התורה, הכתובים עמדי, יתפרסמו בע"ה בקרוב.**